

ТРАНКУЛТУРАЛНИ ИТИНЕРЕРИ АРХИТЕКТА МИЛАНА ЗЛОКОВИЋА

Љиљана Благојевић

рад примљен јула 2011, рад прихваћен: августа 2011.

TRANSCULTURAL ITINERARIES OF ARCHITECT MILAN ZLOKOVIĆ

Апстракт

У овом прилогу истраживању архитектуре 20. века у Србији, на основу истраживања примарних извора, проширују се сазнања о животу и раду Милана Злоковића (6. април 1898, Трст – 29. мај 1965, Београд), једног од најзначајнијих представника модерног покрета у архитектури у региону. Основни циљ рада је да се кроз разматрање мултикултуралног контекста одрастања, младости и образовања овог архитекта испитају могући рани утицаји на формирање његовог светоназора и специфичне креативне диспозиције, која ће бити одлучујућа за његов каснији архитектонски рад. Истраживање полази од претпоставке о сложеној културној и поливалентној референтној основи модерног покрета у архитектури и транскултуралног дискурса архитектонског модернизма у Србији, у чијем је конституисању Злоковић имао једну од најзначајнијих улога. Намера нам је да, испитујући детаљније Злоковићеву биографију, на основу доступних извора из периода пре него што је уписао студије архитектуре у Београду и периода стручног усавршавања након дипломирања, успоставимо корелације између контекста живота и индивидуалног искуства и референтног оквира његовог дела. У раду се по први пут објављује и неколико докумената који представљају примарне изворе истраживања.

Кључне речи: *архитект Милан Злоковић, контекст мултикултуралности, историјско и савремено, еклектично, транскултурална референтна основа*

Abstract

The paper looks in more detail into the biography of one of the most prominent modern architects in Serbia, Milan Zloković (1898, Trieste – 1965, Belgrade), by focusing on the multicultural contexts of his childhood, youth and education as possible sources of his particular creative disposition and habit of mind. The argument is centred on exploring the course of the architect's interests, impressions, and studies, as they changed over the years in the complex historical conditions of the opening decades of the twentieth century. The paper argues that experiences from this period formed what is termed as the identity of multiple geographies, which guided much of Zloković's predilection in his later architectural work, and provided a transcultural frame of reference and breadth to his research. Traced back and analysed against the biographical facts and events, are excerpts from his later articles and scholarly papers, most notably the ones where he provides references to architectural history of, inter alia, Byzantine architecture in Macedonia, medieval Serbian architecture, Italian Baroque, or traditional architecture of Boka Kotorska. The aim of the research is to contribute to a broader understanding of the complex cultural basis and polyvalent discourse of Serbian modernism, in the foundation of which Milan Zloković had a decisive role.

Key Words: *architect Milan Zloković, multicultural context, historical vs. contemporary, eclectic, transcultural frame of reference*

Злоковића, нарочито на студији породичне кореспонденције, као и на паралелном проучавању литературе о историјском контексту његовог живота. Обрађени примарни извори – фотографска документација, белешке, писма и разгледнице – проширују досадашња знања и наводе на постављање нових истраживачких питања о сложеним културним основама модернизма у Србији.

Увод

Од тренутка када се, по завршетку Првог светског рата, определило да не настави започете студије инжењерства и упише архитектуру, Милан Злоковић је у кратком периоду, од тек неколико година, и без много лутања кроз стилове и трендове, профилисао веома самосвојан, специфичан и вишеслојан архитектонски израз.

Са намером да се испита могућа генеалогичка креативне диспозиције овог архитекта, која се снажно испољила већ у првим годинама његовог бављења архитектуром, у овом раду истражује се период који је претходио његовој професионалној каријери и запослењу на Универзитету у Београду, а са циљем да се осветле могући утицаји одрастања, младости и образовања на његов каснији рад. Његов живот и рад, као и његов кључни допринос архитектури 20. века у Србији и региону бивше Југославије, у више наврата обрађени су у научној и стручној литератури.¹ Поновно истраживање подстакнуто је радом ауторке овог прилога на породичној архиви Милана

Др Љиљана Благојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду Архитектонски факултет, Булевар краља Александра 73, e-mail: ljblagojevic@arh.bg.ac.rs

Овим се отварају нове истраживачке теме о преплетеним утицајима животних ситуација, догађаја и личности из Злоковићевих формативних година младости и школовања, који су, према претпоставци ауторке овог рада, били одлучујући у формирању његовог *Weltanschauung*-а, тј. његовог светоназора.²

КУЛТУРНИ И ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТИ

Правац северозапад-југоисток, *aller-retour*: поморске и медитеранске културе Трста и Боке Которске

У тексту о заједници Срба трговаца у Трсту у 18. и 19. веку, историчар Марко Дого (*Marco Dogo*) поставља тезу о вишеструким идентитетима које су припадници ове заједнице развили у тршћанско-хабзбуршком окружењу и упућује на изразито разуђену „менталну географију нације српско-илирског трговца“ (Дого, 2007: 85). Рођен 1898. године у Трсту, у породици Срба из Боке Которске, Милан Злоковић био је представник последње генерације управо ове српско-илирске заједнице вишеструких идентитета. (Сл. 1). Његова географија живота, као и „ментална географија нације“, одређена је, такође, и вишеструким линијама идентитета ствараних на прелому 19. и 20. века између променљивих граница Хабзбуршког и Османског царства, Боке Которске и Србије, Италије и Југославије. Отац Ђуро Злоковић,³ капетан дуге пловидбе у Аустријском, касније Тршћанском Лојду,⁴ био је пореклом из Бијеле, а мајка Даринка, рођена Милетић,⁵ из Прчања у Боки Которској (Сл. 2 и 3). Бокељски завичај представља изузетно важно идентитетско упориште читаве породице, а будући да је сама Бока место комплексних идентитета, историјских превладавања и преклапања различитих култура, вера и језика, неодвојиви део бокељског идентитета јесте историјски мултикултурализам и многострукост језика. Милан Злоковић и његове сестре Марија и Ванда, рођени у Трсту и крштени у православној цркви Светог Спиридона, одрастали су и школовали се као грађани Аустроугарске, а с обзиром да су Италијани унутар Аустроугарске имали привилеговани статус *Kulturnation*-а, Злоковићи су живели у италијанском граду у којем је преовладала италијанска култура и италијански језик.⁶ У немачкој реалки коју је похађао у Трсту (после завршене немачке основне школе), Милан Злоковић учио је француски као страни језик. Студије је започео на немачком у Грацу, а завршио на српском језику у Београду, да би усавршавање наставио у Паризу на француском. Писао је и говорио и енглески језик. Могло би се рећи да је младом Злоковићу српски био приватни језик, језик куће и породице, италијански јавни језик града, док му је језик државе, службени језик, али и језик науке био немачки, језик историје и уметности француски, а само је енглески, знатно касније научен, био заиста страни језик.

¹ Уп. Пионирски рад историчара архитектуре Зорана Маневића на историографији српског модернизма и на одређивању кључне улоге Милана Злоковића, почев од докторске дисертације (*Појава модерне архитектуре у Србији*, Београд, 1979) и објављених радова, а закључно са монографском студијом *Злоковић* (Маневић, 1989), у којој је дат и каталог пројеката, Злоковићева библиографија и литература о њему; упоредити са Ђурђевић (1991). Преглед историографије дат је у: Милашиновић Марић (2002). У научној литератури међународног значаја о Злоковићу видети у: Благојевић (2003).

² Проширивање истраживачких тема на проучавање утицаја различитих култура и традиција које су транспоноване кроз рад модерних архитеката, на пример, прашке и дубровачке, код Николе Добровића (Милинковић, 2005), или средњоевропске код Злоковића (Благојевић, 1998) и др.

³ Ђуро (Андрије) Злоковић (1863, Бијела - 1937, Београд)

⁴ *Österreichischer Lloyd*, највећа трговачка флота Аустроугарске и Медитерана основана 1836. године, а после распада Двојне монархије у Италији преименована у *Lloyd Triestino*.

⁵ Даринка Милетић (1876, Прчањ - 1971, Трст)

⁶ Породица је становала на неколико адреса у центру Трста: *Via Dell' Acquedotto 10* (данас, *Viale 20 Settembre*) крајем 19. века, *Via del Lazzretto Vecchio 38*, у периоду 1912-36, и *Via dei Giustinelli 1A*, после 1936. године.

Сл. 1.
Извод крштенице Милана Злоковића
Fig. 1.
Milan Zloković's birth certificate

Сл. 2.
Ђуро (Андреје) Злоковић (1863, Бијела-1937,
Београд)
Fig. 2.
Ђуро Zloković (1863, Bijela-1937, Belgrade)

Сл. 3.
Даринка Милетић, удата Злоковић (1876,
Прчањ-1971, Трст)
Fig. 3.
Darinka Miletic, married Zloković
(1876, Prčanj-1971, Trieste)

Сл. 4.
Трг Св. Марка у Венецији, око 1920.
год.
Fig. 4.
St. Mark's Square in Venice

Сл. 4а.
Породица Злоковић на излету у Венецији,
око 1920. год.
Fig. 4а.
Zloković family excursion in Venice, ca. 1920.

Док пратимо његов живот кроз вишедеценијску породичну кореспонденцију, поред сталног преплитања језика и писама, уочава се и стална динамика путовања свих чланова породице (Сл. 4, 4а). Разгледнице прате кретања између породичног дома у Трсту, Граца, Београда и Париза у време студија, честа путовања по Италији и Медитерану, одморе на Похорју, у приморју или у бањи Илици, редовне боравке у мајчином родитељском дому у Прчању у Боки у време летњих распуста, и луке са очевих пловидби на линијама тршћанског Лојда, углавном на левантској, цариградској и црноморској тури.⁷ Касније, по пресељењу у Београд, кореспонденција се несмањеним интензитетом одвија између родитељског дома у

Трсту и новог породичног дома Злоковића на Неимару и многих одредишта стручних екскурзија и породичних крстарења и путовања. Детаљније праћење трагова Злоковићевог живота и рада, наводи ме да сва места његовог живота и његових путовања видим, да парафразирам Мишел Фукоа, у међусобно повезаној структури, као чворове у мрежи (Фуко, 1998: 27). Пратећи Фукоову логику, поставила бих тезу да је у Злоковићевој географији сваки топос укључен у систем упућивања на друге топосе. Иако овај систем упућивања није увек истоветан нити једнаког интензитета, наведена поставка Марка Дого о вишеструким идентитетима може се тумачити и као систем упућивања који је, рекла бих, основ разумевања порекла Злоковићеве специфичне креативне диспозиције.

Важан „чвор“ Злоковићевог живота налази се у Трсту (Сл. 5). Добивши статус слободне луке 1719. године, Трст је постао најзначајнија лука на Јадрану која је опскрбљивала Аустрију и која је остала под директном командом Беча до краја Првог светског рата. У периоду развоја града који је уследио, у Трсту се током 18. века формира неколико етничких заједница, међу којима и Српско-илирска, или Славеносрпска заједница. Она је била састављена од људи пореклом из Херцеговине, Босне, Далмације и Боке Которске, који су почели досељавање када су указом Марије Терезије из 1751. године странци православне вере (источне грчке неуједињене цркве, неунијати) добили привилегије које су укључивале слободу вероисповести и организовања у заједницу. Како потврђују историјски извори, заједницу су у почетку формирали

трговци „оне словенске нације која је насељена на југу Аустријске царевине и од којих велики број служи држави као важан део снажне војске која се потврдила, како у давним тако и у садашњим временима, дубоким осећањима лојалне посвећености и поштовања аустријске царске династије“⁸. Како наводи Дого, тршћанска православна заједница подељена је 1781. године на грчку и илирску – како се у Хабзбуршком царству означавала етничко-верска група Срба православаца, а која је од 1893. године преименована у српску заједницу. Анализирајући „менталну географију нације српско-илирског трговца“ кроз документе опорука, Дого показује како је расута географија заоставштина пратила линије вишеструких идентитета Срба трговаца, топосе њиховог порекла, вере и пословања „од Јерусалима до Атоса, од старих центара српске средњовековне традиције (Дечани, Пећ, Студеница) до Османског ‘Сараја’, од венецијанске Далмације, преко Боке Которске, до потанко исцртаног сазвежђа црногорских манастира и све до кланских топонима албанског залеђа“ (Дого, 2007: 83).

На одређени начин, могли бисмо рећи да су у картографији мапираној у менталном простору ове заједнице постављене границе, релације и непосредне везе тамо где их у физичко-географском простору нема. Простор се ту не поклапа са неком фиксном територијом, нити државом, напротив, он је ‘земљо-писан’ историјским временом заједнице. Проблем простора – разумевање територије – преведен је на разумевање историјског времена. Са овог аспекта могли бисмо да тумачимо и Злоковићеву способност да транспонује

Сл. 5.
Разгледница
Трста, око 1930.
год.
Fig. 5.
Trieste, period
postcard

⁷ Из кореспонденције сазнајемо да је Ђуро Злоковић командовао, између осталих, паробродима: *Tirol* (1914), *Carniolia* (1923), *Abbazia* (1924), *Gastein* (1914, 1923), *Galicia* (1924), и *Gianicolo* (1926). У писму сину послатом из Цариграда, на дан Великог петка 1924. године (25. априла), писаном ћирилицом на меморандуму *P. fo. Abbazia*, Ђуро Злоковић пише: „Мене промијенише на Пароброд „*Abbazia*“ и кренуо сам из Трста у Линеу Евентуале Пирео Цариград пун разне трговине, а одавлен идем за Дунав-Брајла и Галаз жито крцати за Трст и Млетке“.

⁸ Ђироламо Агапито, цитиран у *Уводу*, Митровић, ур., 2007: 43.

историјско искуство у савремену архитектуру и теорију, односно да у архитектонски простор истовремено уведе историјско време и савремени *Zeitgeist*, преклапајући кроз сопствену интерпретацију модернизма традицију и культуру различитих географија којима је припадао. Интерпретација историјског идентитета Боке Которске овде је нарочито индикативна, и када је у његовој архитектури присутна кроз транспоноване тектонике зида, сенке и светла, или јасноће и једноставности примарне геометрије и употребе секундарне пластике, и када се историјски наратив бокељског наслеђа рационално анализира у његовом теоријском раду са основним циљем да се у њему разуме универзално и савремено (Злоковић, 1953).

Конечно, још једну линију идентитета одређује фактичко и симболичко осећање припадања империји, њеном пословном свету, глобалном простору трговине, поморства, берзе и новца. Светски простор деветнаестог века омогућио је еманципацију дотада друштвено маргинализоване професионалне класе изван устаљених хијерархијских односа постављених унутар етничке заједнице. Док су у првим регистрима насељавања српско-илирске заједнице у 18. веку, хијерархијски на врху били пописани племићи и трговци а „[л]ичност поморског капетана као да није била од великог угледа“, у деветнаестом и двадесетом веку долази до промене статуса поморског капетана која је индикативна за разумевање процеса еманципације једне нове, професионалне класе (Дого, 2007: 66). Као последица ширих економских промена, пре свега развоја поморске трговине,

капетана у аустроугарској трговачкој морнарици, Ђуро Злоковић је 1889. године постао независни представник модерне професионалне класе. Професија му је омогућила еманципацију и економску независност од друштвене позиције унутар заједнице, и ситуирала га у глобалној мрежи поморског саобраћаја и трговине.

Кроз поморску професију стваране су нове друштвене групе, контакти, динамика и мобилност породичних односа у којима се подразумевала лакоћа путовања и кретања кроз различите географије и културе. Тако је на пример, Милан Злоковић као петнаестогодишњи младић, добио прилику да путује до америчког континента и посети Њујорк на прекоокеанском пароброду којим је командовао очев колега и пријатељ. У породичној архиви налазимо две потписане фотографије и разгледницу послату из Новог света које сведоче о овом путовању на, тада новом, пароброду *Марта Вашингтон* (*Martha Washington*) из Трста преко Азора до Њујорка⁹ (сл. 6). Путовање у Њујорк предузето је последњег лета дугог деветнаестог века, 1913. године, која у светској историји, како то каже Ерик Хобсбаум (*Hobsbawm*, 1995), представља последњу годину века мира. Та година у приватној Злоковићевој историји обележава крај детињства, дечаштва и његових раних амбиција да и сам постане капетан у трговачкој морнарици. У фрагменту недатираног писма на енглеском језику из породичне архиве, читамо да је у четрнаестој години, након недовољно добрих резултата прегледа очног вида, млади Злоковић невољно одустао од уписа на поморску академију и определио се, уз очеву

Сл. 6.

Милан Злоковић на палуби прекоокеанског пароброда Марта Вашингтон, 1913. год.

Fig. 6.

Milan Zloković aboard S. S. Martha Washington, 1913.

инострани конкуренције на пољу осигурања, картелизације предузећа здружених у Лојду и увећања капитала, заједница богатих трговаца појединаца губи економски и демографски значај, а њена се посебност губи упоредо с друштвеном интеграцијом заједнице. Квалификаовањем за поморског

подршку и наговарање, за инжењерску професију. Студије архитектуре тада, како сазнајемо из писма, нису га уопште занимале, већ му је, као младом човеку, много привлачнија била идеја да ради на великим инфраструктурним пројектима лука, мостова и тунела.¹⁰

Правац исток-североисток: Босна и Источни фронт у Првом светском рату

Други важан чвор у раном животу Милана Злоковића чини измештеност из Трста током Првог светског рата и коначни одлазак у Београд, након његовог завршетка. Период рата поклапа се са периодом Злоковићевог одрастања – за четири ратне године не само да је завршио средњу школу, уписао студије и постао пунолетан, већ је мобилисан у аустроугарску војску, завршио школу резервних официра и у чину поручника прошао Источно-галицијски и Италијански фронт на реци Пиави (*Piave*).

Прве ратне године, 1914, Злоковић похађа завршни, дванаести разред немачке реалке у Трсту (*K. k. deutsche Staats-Realschule in Triest*), где матурира јуна 1915. године и потом уписује инжењерске студије на Високој техничкој школи у Грацу (*Technische Hochschule Graz*) (Сл. 7). У то време се на северном Јадрану отвара фронт између Италије и Аустрије. Аустрију су од Италије, на северу, штитили Алпи, а на истоку војна морнарица којој је Пула била главна лука а Трст главно бродоградилште. У таквој територијално-географској констелацији, Италија је одмах, три дана по уласку у рат, маја 1915. године, започела интензивну кампању бомбардовања из дирижабла и преузимања контроле ваздушног простора Јадрана. Мобилисан по војној обавези, као капетан на једном од Лојдових бродова који су реквирирани за потребе транспорта за аустроугарску балканску армију, Ђуро Злоковић премештен је у Пулу. Будући да је Трст био у средишту несигурне ратне зоне, да је отац био у ратној служби Аустроугарске, а Милан требало да започне студије, породица се привремено сели у Грац где мајка и сестре остају и после његове мобилизације.

Сл. 7.

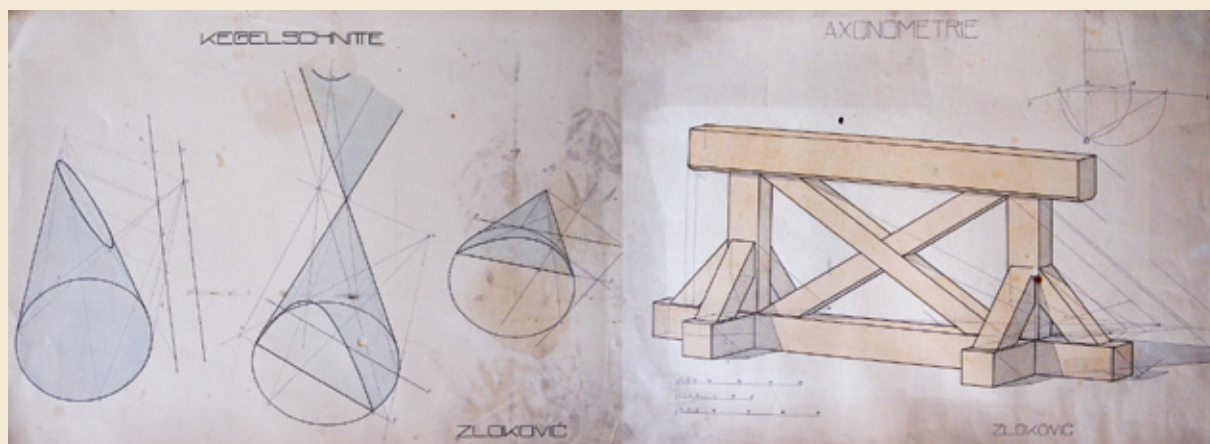
Злоковић, вежбе из нацртне геометрије са прве године студија у Грацу (печат на цртежима *Lehrkanzel der darstellenden Geometrie, Technische Hochschule Graz*), 1915-16. год.

Fig. 7.

Zloković, drawings in descriptive geometry, *Technische Hochschule Graz*, 1915-16.

У епохи Двојне монархије, лојалност Бечу била је основ и гарант права и слобода које је Српско-илирска заједница уживала у мултинационалном царству, а која су са његовим распадом радикално умањена, у многоме и укинута. Укључени у рат Аустроугарске у Првом светском рату, отац и син Злоковић очували су лојалност Аустрији у односу на Италију, до самог пада царства. Када је августа 1915. године, противавионска одбрана Пуле оборила италијански дирижабл бомбардер *Città di Jesi*, Ђуро Злоковић шаље сину, који је на студијама у Грацу, разгледницу на којој је приказана срушена летелица, и пише, са лаким тоном сарказма, да су дирижабл „наши јуначки оборили“. Традиција лојалности Аустрији, која је последица лојалности интересима српске заједнице, природно престаје са падом царства и, у новим геополитичким условима, налази логично ново исходиште у новоформираној Краљевини СХС. У том смислу, сасвим је јасно зашто ће, једном када је аустријско царство пало, Злоковић одбити да прими италијанско држављанство, а своју лојалност окренути новоформираној мултинационалној јужнословенској држави, која је и сама укључивала многоструке географије и идентитете. Како ће се у периоду после распада царства показати, аутономност словенске мањине полако се губи у националној држави Италији, а са политиком фашизма 20-их година XX века, нарочито јаком у градовима у лиминалним зонама какав је био Трст, започиње процес њене асимилације.

Кореспонденција потврђује да је после кратког боравка у Сарајеву 1-24. јуна 1917. године, Милан Злоковић упућен у Школу резервних официра стрељачког пука бр. 37 (*K. k. Schützenregiment Nr. 37/Res.-Offiziers – Schuts*), у Добој. Из Сарајева и Добоја шаље разгледнице са мотивима оријенталног живота и пише о општој ратној несташници. У августу добија допуст из Добоја и путује у Трст, одакле одлази преко Беча на прекоманду у Школу резервних официра у Линц (*Linz*). О двојном животу центра и периферије царства и контрасту између наизглед недодирнутог свакодневног живота у Аустрији и суровог рата на балканском фронту, сведочи писмо о пропутовању кроз царску престоницу, које је

Злоковић упутио мајци из Линца 30. августа 1917, у ком пише:

„У Бечу сам био принуђен да станујем у *Hôtelu*. Добро да па јести сам нешто из дома имао, јер иначе до Бога скупо. И ако сам прошао сам лијепо та два дана. Прву вечер сам отишао у Пратер, возио сам се у такозване *'toboggans'* (слично као у *New-Yorku*, видио сам знаменити *'Reisenrad'*). Сјутри дан спремио послове и прошетао се мало кроз град а у вечер пошао сам у *Treffoper* да слушам *'Trovatora'*. Чут га у Бечу и чут га у Грацу, разлика од неба до земље. Изврсни пјевачи (теби познати [нечитко име] и [нечитко име]; овђен баш није нимало шкодио превод. Улазница прилично скупа *'loggione'* 1.60К, других мјеста није било слободно“.¹¹

На Источни фронт послат је у чину *leutnant* (поручника) у аустроугарску Галицију, провинцију града Вилно (*Wilno*, данашњи Вилњус у Литванији), о чему сведочи портрет у седећој пози у униформи са сабљом, израђен код професионалног фотографа (Сл. 8). У породичној архиви у Злоковићевом албуму фотографија кашираних на картоне, који је све до 1941. године систематски допуњавао, међу низом ратних фотографија једна слика се издваја по величини, начину кадрирања и професионалној изради. На фотографији је утиснут печат фотографске радње из Вилњуса, а на полеђини картона на који је каширана, написано је име места Березвец (*Berezwezc*, данас у Белорусији). На фотографији је са апсидалне стране снимљена барокна црква грациозне форме, извијеног, бело малтерисаног зида са изразито сведеном другостепеном пластиком, испред које позира група аустроугарских војника који су, вероватно, основни мотив фотографије. Међутим, начин кадрирања композиције примарно истиче скулптуралност и драматичну форму барокне архитектуре, а фотографисане особе, иако постављене у предњи план у односу на цркву, као да имају улогу тек да фотографији цркве дају документарни карактер и размеру. Истраживањем се дошло до податка да се ради о цркви Св. апостола Петра и Павла у Березвецу, која је у време фотографисања, 1917. године, служила као православни храм (Сл. 9). Црква је изграђена као унијатска, василевска црква и манастир, 1756-67. године, на месту старе дрвене цркве и манастира који је 1637. године основао Ред светог Василија великог. Пројектовао ју је Глаубиц (*Johann Christoph Glaubitz*, 1700-67), пољски архитект немачког порекла из Вилњуса, који је аутор и евангелистичке цркве Св. Јована Крститеља и Св. Јована Евангелисте у Великом дворишту Универзитета у Вилњусу, а

Сл. 8.

Злоковић, поручник у Аустроугарској војсци, Вилњус, 1917. год.

Fig. 8.

Zloković, lieutenant in Austro-Hungarian army, Vilnius (Wilno), 1917.

Сл. 9.

Ј. К. Глаубиц, Црква Св. Петра и Павла, Березвец (1756-67) фотографисана 1917. год.

Fig. 9.

Johann Christoph Glaubitz, Church of St. Peter and Paul, Berezwezc (1756-67), photographed in 1917.

која је један од најистакнутијих примера вилњуског барока 18. века. Црква и манастир су под влашћу Руске империје у периоду 1839-1919. године конвертовани у православне, а након Првог светског рата, у периоду 1919-39. год. били су католички (срушени 1970. године).

Овај детаљ из ратних година, такође можемо посматрати као још један чвор у систему упућивања који сматрамо значајним за разумевање Злоковићевог сложеног референтног оквира. Вилњуски барок је, претпоставићемо, остао забележен као архитектонска фасцинација из ратних година, али такође упућује и на одређени архитектонски сензибилитет који ће се развити у будућности. Чланак о римском бароку, који је објавио читаве две деценије касније, у потпуности открива суштинске црте овог сензибилитета, које су га привлачиле у епохи барока. Злоковић је после рата, како сам пише, сваке године путовао по Италији, а прве импресије са путовања предузетог октобра 1922. године, везане су за архитектуру великих мајстора римског барока, према којој је гајио нарочите симпатије. „Један од главних мојих разлога последица је констатације о изразитом и дубоком стваралаштву барокних мајстора и њихове многоструке, револуционарне слободе у постављању и спровођењу нових архитектонских концепција”, пише Злоковић, и као да подсвесно описује фотографију из Березвеца, закључује: „Било би погрешно тражити суштину барока у виртуозном и понекад самовољном моделовању другог степене пластике и детаља: суштина остаје у широком смислу за свечано и грациозно схватање простора” (Злоковић, 1938: 205). Таква аналитички приступ и препознавање модерности концепције иза појавног облика или историјских стилова, сматрамо кључним за Злоковићев начин мишљења у архитектури.

Правац запад-исток: историјско место савременог

Када и зашто се Злоковић определио да после Првог светског рата не настави инжењерске студије, већ да у Београду упише студије архитектуре? Иако тачни разлози нису документовани у доступним изворима, верујемо да је одлучујући разлог могао бити историјски моменат оптимизма, због победе и формирања велике заједничке државе, који је претпостав-

љао с једне стране, обнову ратом разрушених делова земље, а са друге, изградњу нових институција и новог европског простора Краљевине СХС, на име новог приватног, јавног, институционалног простора 20. века. У таквој атмосфери, претпостављамо, професија архитекта добила је конструктивни и еманципаторски потенцијал, који је могао бити привлачан младом Злоковићу. Дакле, у фебруару 1919. године, Милан Злоковић долази у Београд и започиње студије на Архитектонском одсеку Техничког факултета Београдског универзитета, на којем је дипломирао са пројектом концертне зграде, код професора Драгутина Ђорђевића, 14. фебруара 1921. године (као један од свега осам дипломаца те године). Мото дипломског рада, „ПЕСМОМ СРЦУ – СРЦЕМ РОДУ”, уписан на акварелисаном цртежу главне фасаде, илуструје дух времена и атмосферу у којој је млади архитект започео каријеру (Сл. 10). Са завршеним студијама архитектуре, отварају се нови итинерери, као последица нових професионалних интересовања и интелектуалних фокуса, те Злоковић убрзо одлази на дво-годишње усавршавање у Париз, где остаје до априла 1923. године¹² (Сл. 11). Париз је у образовању младог архитекта одиграо изузетно значајну улогу, али сматрам да се може тврдити да су поуке француске архитектуре, подучавања бозаровског академизма и поруке авангарде, остале у сени студија византијске културе, архитектуре и уметности средњовековне Србије, којима се тамо посветио.

По доласку у Париз, учествовао је на конкурс за пријем на Бозар (*L'École Nationale Supérieure des Beaux-Arts*), за који се у мају и јуну припремао у атељеу архитеката Гodefроја и Фрејнеа (*un atelier préparatoire au concours d'admission à l'ÉNSBA, Jules (Alexis) Alexandre Godefroy (1863-1928) et Jacques Eugène Freynet*). Злоковићеве радове из овог атељеа карактерише фина цртачка и акварелска техника и слободна интерпретација разних регистара еклектицизма, од капеле за крштење у византијском стилу до елаборације модела *l'hôtel particulier* француског стила Другог царства 19. века. У истом маниру израђена је и његова коначна скица за конкурс на Бозару, *Le retour d'angle et une travée de la cour d'un palais* (потписана *M. Zlocovitch, élève de MM. Godefroy et Freynet*).

⁹ S.S. Martha Washington, аустријски путнички прекоокеански пароброд, изграђен 1908. у Глазгову (Шкотска) за *Unione Austriaca (Austro-Americana) di Navigazione*, у периоду 1908-14, саобраћао је између Трста и Њујорка.

¹⁰ Недатирани фрагмент рукописа: “[...] I didn't think nothing special about architecture in my childhood. My greatest ambition at that time was to be captain in the merchant fleet as my father was. He didn't second my proposal to go to sea, but never he didn't say that to me; his ambition on the other hand was to see his only son as an engineer. My destiny was sealed when I was fourteen years old and ready to pass from middle school in the Nautical Academy. You certainly know that one had to have a good sight to be accepted in the Academy. A doctor visited me and he was sorry to declare that I was unable for the sea career: one eye was weaker. I was depressed for a time, but not for long, and I accepted definitely father's proposition to become an engineer. I didn't like architecture at that time because I found that it was an easy job to build houses. I wanted to build harbours, bridges and tunneling. I was [нечитко] of mining for a short time”.

¹¹ У истом писму убације ред изнад текста у којем пише: „Нијесам више *Gefreiter* него *Vormeister*”.

¹² Године 1921. станује на адреси 11, *rue de Vaugirard, Paris 6e*; а 1922-23, на 59, *rue Geoffroy St. Hilaire, Paris 5e*.

¹³ Наведено у документу: „*Referat na raspisani stečaj za vanrednog profesora za predmet Projektovanje monumentalnih građevina pri Katedri za projektovanje građevina i arhitektonske kompozicije, podnesen Savetu tehničkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 6. marta 1939. godine*” (potpisali izvestioci Dimitrije Leko i Aleksandar Deroko), стр. 4.

¹⁴ Злоковић је 1922. године радио и као сарадник на међународном конкурс за *Генерални план Београда* у париском бироу Обиртена и Парентија (*Jacques Marcel Auburtin (1872-1926), l'ÉNSBA (2e Grand Prix, 1898), урбанист, оснивач Société française des architectes urbanistes (SFAU, 1911), Albert Parenty, l'ingénieur de l'École polytechnique et de l'École forestière da Nancy, урбанист, оснивач SFAU*). *Конкурсни рад Urbs Magna (MM. Auburtin, Parenty, Naville et Chauquet), објављен је у: A. Deriaux, (1922): Le plan de Belgrade, L'Architecture (Paris), vol. 35, (June 25), 207.*

Сл. 10.
Концертна зграда,
дипломски рад Милана
Злоковића, 1921. год.

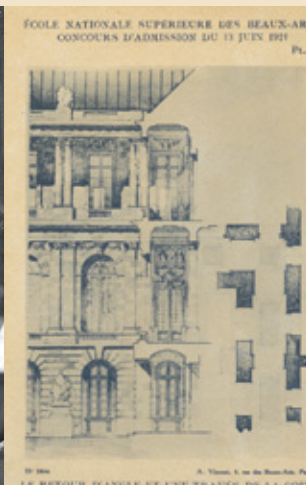
Fig.10.
Concert Hall, Diploma Project
by Milan Zloković, 1921.

Како је наведено у документима, ова је скица „оцењена као најбоља међу двадесет кандидата“¹³ и објављена у Годишњаку Бозара за 1921. годину (Сл. 12). Међутим, после конкурса, Злоковић се сасвим окреће студијама историје византијске културе, архитектуре и уметности, као и часовима цртања и сликања на уметничкој школи *Académie de la Grande Chaumière*, а цртежи из атељеа Годафроја и Фрејнеа, и са њима теме француске еклектичке архитектуре, закључени са датумом конкурса, представљају тек епизоду без значајнијих консеквенци по будући рад и ауторску диспозицију архитекта.¹⁴

Злоковића као да француски академизам уопште није занимао, ни у једном од његових каснијих пројеката не можемо наћи његове трагове. Оно што га јесте занимало је историја архитектуре, и то не као извор инспирације, или репозиториј елемената за стилистичко експериментисање, већ као историја система мишљења у архитектури, а еклектична амалгамација која је доминирала његовим образовањем могла би се посматрати тек као окидач за опредељење да се у Паризу бави историјом.

Сл. 11.
Злоковић у Паризу, 1921. год.
Fig. 11.
Zloković in Paris, 1921.

Сл. 12.
Злоковић, рад са пријемног
конкурса на Бозару, 1921. год.
Fig. 12.
Zloković, *L'École Nationale Supérieure
des Beaux-Arts Concours d'Admission
du 13 juin 1921. Pl. 1.*

Из таквог његовог односа према историји произаћи ће и знатно каснији рад о пропорцијском систему Блонделове (*Nicolas-François Blondel*, 1618-86) капије Св. Дениа, у којем закључује да се изнесени проблем пропорционисања, онако како је могао бити тумачен у епохи рационализма, може тумачити и „данас, у правцу нових стремљења“, с обзиром да „[к]арактеристике Блонделовог начина компоновања и закључци који из тога следе, сувише су конкретни да би се могао порећи њихов општи значај, и то без обзира што је Блонделово дело, посматрано са формалне тачке гледишта, пример типичан за једну стилску епоху“ (Злоковић, 1949: 56-57). Уз то, историја којој ће се предано посветити, редовно пратећи предавања о византијској уметности и архитектури, професора Габриела Мијеа (*Gabriel Millet*, 1867-1953)¹⁵ на *l'École pratique des hautes études* и професора Шарла Дила (*Charles Diehl*, 1859 – 1944),¹⁶ на Сорбони (*Sorbonne*), поново упућује на идентитет вишеструких географија.

По Мијеовом савету, Злоковић је лета 1922. године отишао у Градац на студијско путовање и тада је кроз архитектонски цртеж снимео развалине Богородичине цркве,¹⁷ а по повратку у Париз одржао предавање о развоју српске архитектуре, наведено у годишњаку *l'ÉPHE* за 1922-23. годину.¹⁸ Градачка црква била је главни предмет његовог истраживања које је припремао као завршни рад, односно тезу на *l'ÉPHE*. У тексту једне разгледнице, коју је примио на париску адресу, а која је послата из Рима 31. децембра 1922. године, кореспондент Дар. Стојановић шаље му налазе о изворима о ктиторки цркве, краљици Јелени:

„Писмо папе Бенедикта XI Јелени није велико, није Бог зна шта, нема много другог сем уобичајене форме љубазности. Ви га можете видети у Паризу, у библиотеци, под насловом *Augustino Theiner: Vetera Monumenta Slavorum Meridianalium, Romae*, 1863 (или *Farlatti: Illiricum Sacrum*). Ту је уређена преписка папа по годинама. Тражите 1303. годину. Први том иде до 1549. године, тај вам је потребан. [...] Како је у Паризу? Кад ћете да предате тезу?

Такође, у Злоковићевим белешкама налазе се и библиографске фише са цитатима, углавном о градачкој цркви и ширем историјском и културном контексту, из којих се могу претпоставити тема и садржај тезе, али и полазишта која су подстакнута радом претходних истраживача¹⁹ (Сл. 13, 13а). Једно од најзначајнијих истраживачких питања у изворима тиче се утицаја различитих култура на архитектуру средњовековне Србије. Мије кратко и једноставно тврди: *“Les Serbes sont éclectiques. Ils reçoivent de divers côtés...”*, од Византије и Латина, до Грка и муслиманског Оријента (Millet, 1919: 200). За Злоковића је питање утицаја било кључно и то се јасно може видети у његовим белешкама.

Као што ћемо видети, и његов коначни, 1936. године објављени, рад о градачкој цркви, бави се превасходно њеним еклектицизмом и испитивањем трагова стране латинске културе, посебно у готичким елементима пластике, на чији је архитектонски израз одлучујући утицај имала ктиторка, краљица Јелена, пореклом вероватно Францускиња, а вером католикиња.

На основу студирања просторне концепције и стилских карактеристика цркве и истраживања литературе о средњовековној српској архитектури и извора о краљици Јелени, Злоковић се аргументовано супротставља распрострањеном мишљењу (заснованом на писању архиепископа Данила II) да је градачка црква православна задужбина краљице Јелене, које је последица њене привржености Србији и њеног наводног преобраћења у православље. Насупрот томе, Злоковић држи да у условима епохе средњег века и реал-политике средњовековне Србије, управо јесте било могуће да једна српска краљица остане потпуно привржена својој римокатоличкој вери и да за собом, у центру Рашке, остави задужбину чија атипична архитектура изражава карактеристике римокатоличких цркава (Сл. 14). Овако постављени закључци могу се тумачити као рефлексивна о вишеструким политичким утицајима и консеквентном културном наслеђу, као и многострукости утицаја на историју и културу Срба.

¹⁵ Габриел Мије је био водећи ауторитет у области византијске цивилизације и уметности, 1903. године изабран је за првог директора студија *Christianisme byzantin*, секције Религиозних студија на *l'ÉPHE*. Екстензивно је путовао по Србији и Југославији у више махова у периоду 1906-1935. године. Био је инострани члан САНУ од 1920. године. Видети библиографију: <http://www.ephe.sorbonne.fr/en/research-libraries/gabriel-millet-bibliographies.html>, приступљено 14. јула 2011.

¹⁶ Шарл Дил је био водећи ауторитет у области византијске историје и историје уметности, инострани члан САНУ од 1936. године, почасни доктор Универзитета у Београду. Изабрана библиографија: http://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Diehl, приступљено 14. јула 2011.

¹⁷ „Још 1922. год., по савету г. *Gabriel Millet*-а, чија сам предавања пратио на Сорбони, снимим сам развалине манастирске цркве у Градцу, а 1929. год., љубазношћу г. др Владимира Петковића, проф. Унив. и управника Народног музеја у Београду, омогућен ми је понован излазак на лице места, којом је приликом црква свестрано фотографисана“ (Злоковић, 1936).

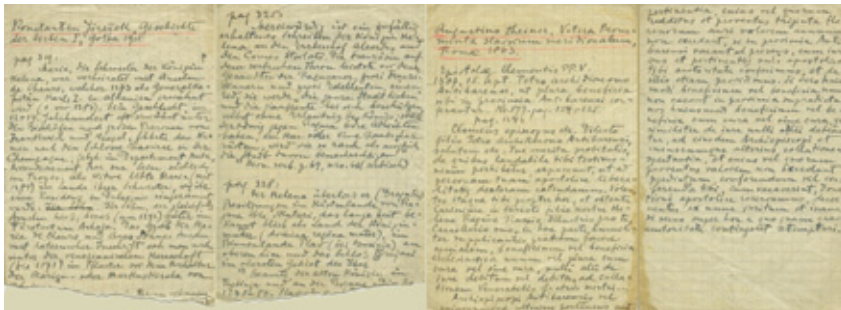
¹⁸ Према: *Referat ...*, 4

¹⁹ A. Theiner, (1863): *Vetera monumenta slavorum meridianalium historiam illustrantia, Romae*; K. Jovanović, (1918): *La reine Hélène et sa fondation de Gradac, La Patrie Serbe*, Paris; K. Jireček, (1911): *Geschichte der Serben I, Gotha*; K. Jireček, (1912): *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, Wien*; M. М. Васић, (1922): *Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века, цркве*, Београд; D. Pétroniévitch, (1917): *Les Cathédrales de Serbie, Paris*.

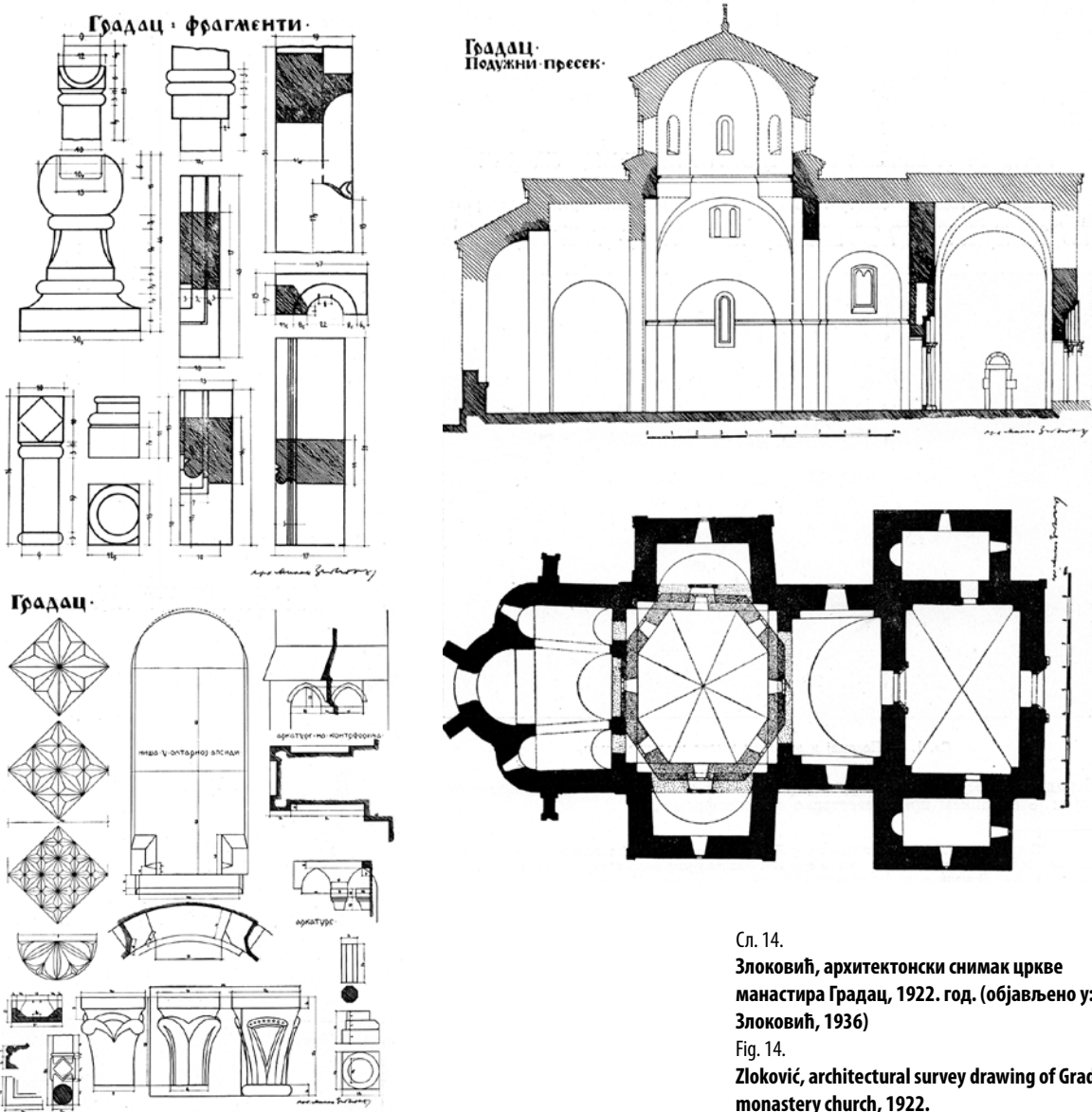
²⁰ Benoit, 1912: 271 (fig. 179 *Aire de l'architecture serbe*).

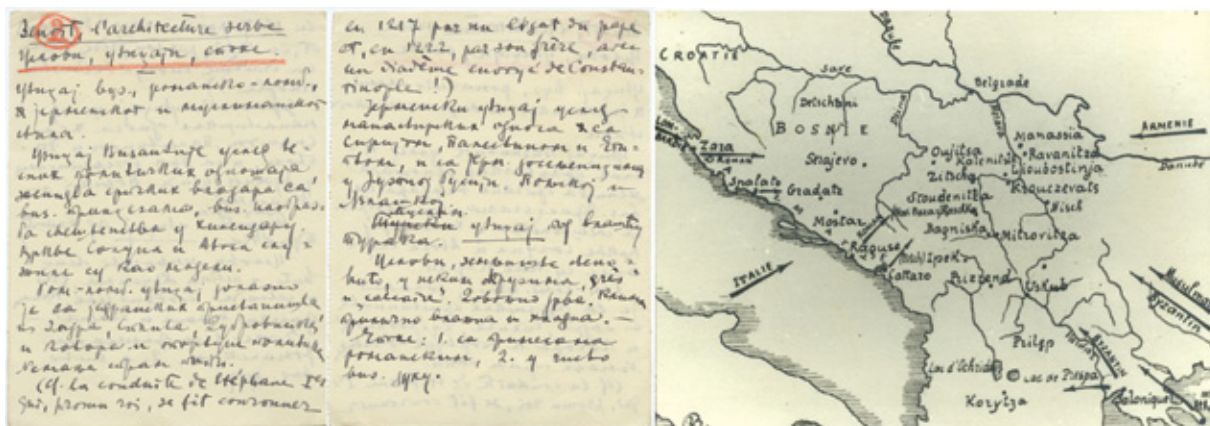
Сл. 13.
Исказнице Милана Злоковића са студија у Паризу, 1922-23. год.
Fig. 13.
Zlokovitch's student cards from Paris, 1922-23.

Сл. 13а.
Белешке Милана Злоковића са студија у Паризу, 1922-23. год.
Fig. 13а.
Zlokovitch's notes from Paris, 1922-23..

Сл. 14.
Злоковић, архитектонски снимак цркве манастира Градац, 1922. год. (објављено у: Злоковић, 1936)
Fig. 14.
Zlokovitch, architectural survey drawing of Gradac monastery church, 1922.

Индикативна је у том погледу фотографија мапе подручја српске архитектуре, сачувана у породичним папирима. На овој мапи нема политичких, државних, нити етничких граница, у њој су обележена само имена објеката црква и главних географских одредница, наиме градова, река и језера, али, што је најзначајније, на мапи су уцртане и стреле које означавају правце културних утицаја: романски утицај са северозапада – из Ломбардије – односно са запада – средња Италија – и византијски, грчки са југа – Солун и Света Гора – потом паралелни византијски и муслимански утицаји са југоистока, из Мале Азије и, коначно, јерменски утицај са истока²⁰ (Сл. 15). Ова мапа, која прати белешке у фишама из књиге Франсоа Беноа (*François Benoit*), веома пластично изражава сложеност утицаја вишеструких географија, који у пренесеном смислу могу да се примене и на тему овог рада.

Непосредно по повратку у Београд, после двогодишњег боравка у Паризу, у јуну 1923. године, Злоковић одлази на студијско путовање у Охридску и Преспанску област, и проучава архитектуру старих црква у којима су се, како сам каже, „сусретале грађевинске традиције скоро свију византијских крајева“ (Злоковић, 1925: 115, 141). На овом путовању снимом је дванаест споменика словенске и византијске културе и израдио цртеже, који су објављени уз његов текст у *Старинару* 1925. године. И у овом раду основна истраживачка линија прати утицаје разних култура које су се посредством оснивача, свештенства или мајстора градитеља, преклапале на овом подручју: јелинистичке, оријенталне, грчке, српско-византијске, јерменске, анатолске и др. Позивајући се на полазишта која налази углавном код Мијеа, али и код других аутора,²¹ Злоковић покушава да открије нова, оригинална решења, која настају кроз преклапање традиција. На пример, анализирајући утицаје код цркве св. Климента, он каже: „У Охриду сјединиле су се две традиције: Македонија постаје полазна тачка једне нове, еклектичне школе“ (Злоковић, 1925: 137). Еклектичност коју помиње у радовима о средњовековној архитектури, за Злоковића никако није дерогативна категорија, напротив, он у еклектичности види гениј градитеља да укључивањем различитих култура и традиција створе нове, оригиналне форме. И кроз ове истраживачке радове поново налазимо потврду Злоковићевог дубоког разумевања историје архитектуре као дугог процеса у којем се кроз међусобне утицаје и преклапања различитих култура, епоха, школа и традиција, стварају специфичне конструкције и форме.

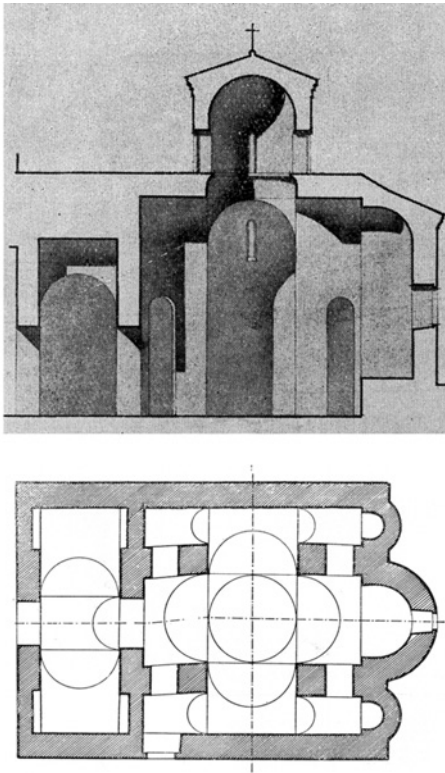
Сл. 15.

Белешке Милана Злоковића и мапа подручја српске средњовековне архитектуре, репродукована из: Benoit (1912: 271)

Fig. 15.

Zloković's notes and map of the area of Serbian medieval architecture, reproduced from Benoit (1912: 271)

²¹ В. Марковић (1922): *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци; J. Strzygowski (1918): *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien; A. Protitch (1924): *L'architecture religieuse bulgare*, Софи, и др.

Сл. 16.

Злоковић, архитектонски снимак цркве Св. Германа у селу Герману на Малој Преспи, 1923. год. (објављено у: Злоковић, 1925)

Fig. 16.

Zloković, architectural survey drawing of St. German church, 1923.

ЗАКЉУЧНА НАПОМЕНА

„Пут којим је прошао тип док је стигао до Германа, опредељен је. Из Јерменске одакле је потекао, преко Мале Азије, нашао је своју примену у Преспи“ (Злоковић, 1925: 134) (сл. 16).

Цитат наведен у епиграфу, а који се односи на Злоковићево истраживање цркве св. Германа у селу Герману на Малој Преспи, можда најбоље изражава оно што је био циљ овог рада – откривање једног опредељујућег пута. Транскултурални итинерер одрастања, младости и образовања открива трагове тог пута – од Боке Которске и Трста до Њујорка, преко Граца и Добоја до Вилњуса, од Париза до Градца, па преко ренесансне и барокне Италије *via* Византија, до Београда – пута који је определио Милана Злоковића и „нашао своју примену“ у самосвојној модерности његове праксе и теорије архитектуре. Све ове географије, паралелни источни и западни правци и многобројни чворови у мрежи, мапирани су у Злоковићевом атласу. Сасвим различит од замишљеног (*imaginary*) средњоевропског простора о којем говори Акош Моравански (Morávanszky, 1998), наиме отворенији, шири и много више космополитски, Злоковићев ментални простор вишеструких географија комбинује историјско и савремено, рационално и интуитивно, и ствара један нов правац из ког ће настати нека од најзначајнијих дела модерне архитектуре у Србији и региону.

Захвалница

Захваљујем академику Ђорђу Злоковићу што ми је омогућио рад на породичном архиву његовог оца проф. Милана Злоковића и на правима за објављивање фотографија и докумената у овом раду, као и на указаном поверењу да налазе изложим научној и стручној јавности.

Литература

- Benoit, F. (1912): *L'architecture: L'Orient, Médiéval et Moderne*, Paris: H. Laurens
- Blagojević, Lj. (2003): *Modernism in Serbia: The Elusive Margins of Belgrade Architecture, 1919-1941*, Cambridge, Mass.: MIT Press in association with Harvard University Graduate School of Design
- Blagojević, Lj. (1998): *Raumplan u porodičnim kućama Milana Zlokovića, interpretacija i realizacija izvornog koncepta, Arhitektura i urbanizam*, **5**, str. 43-55.
- Dogo, M. (2007): *Narod pobožnih trgovaca. Srpsko-ilirska zajednica u Trstu, 1748-1908*, prevod Ana Marković De Santis, u: Mitrović, ur., 2007, str. 61-115.
- Ђурђевић, М. (1991): *Живот и дело архитекте Милана Злоковића (1898-1965), Godišnjak grada Beograda*, **XXXVIII**, str. 145-168.
- Zloković, M. (1925): *Stare crkve u oblastima Prespe i Ohrida, Starinar* (Beograd), **III/III**, str. 115-149.
- Zloković, M. (1936): *Gradačka crkva, zadužbina kraljice Jelene, Glasnik Skopskog naučnog društva*, **XV-XVI**, str. 61-80.
- Zloković, M. (1938): *O rimskom baroku, Umetnički pregled*, **6-7**, str. 205-207.
- Zloković, M. (1949): *Uticaј proporcijskog sistema Blondelove kapije sv. Deni-a u Parizu na nedovoljno rasvetljeni problem proporcija u arhitekturi, Godišnjak Tehničkog fakulteta Univerziteta u Beogradu 1946-1947*, str. 45-58.
- Zloković, M. (1953): *Gradanska arhitektura u Boki Kotorskoј u doba mletačke vlasti, Spomenik*, **CIII/5**, str. 131-146.
- Maneвић, Z. (1989): *Zloković*, Beograd, Institut za istoriju umetnosti i Muzejsavremene umetnosti
- Milašinović Marić, D. (2002): *Srpska istoriografija o arhitekti Milanu Zlokoviću, Arhitektura i urbanizam*, **9**, str. 62-69.
- Millet, G. (1919): *L'ancien art serbe: les églises*, Paris de Bocard
- Milinković, M. (2005): *Duhovni modul arhitekте Nikole Dobrovića: analiza modularne koordinacije na primeru dva projekta iz dubrovačkog perioda, Arhitektura i urbanizam*, **16-17**, str. 87-103.
- Mitrović, M., ur. (2007): *Svetlost i senke. Kultura Srba u Trstu*, Beograd, Clio
- Morávanszky, Á. (1998): *Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867-1918*, Cambridge, Mass., MIT Press
- Fuko, M. (1998): *Arheologija znanja* (1969). Beograd: Plato i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Hobsbawm, E. (1995): *The Age of Extremes, 1914-1991*, London, Abacus